

УДК: 159.923.2

© Полежаєв Д.В., Тихомиров М.Ю., 2016 р.

orcid.org/0000-0002-7093-5675

orcid.org/0000-0002-5580-7106

dx.doi.org/10.5281/zenodo.44745

Д.В. Полежаєв, М.Ю. Тихомиров
Державна академія підвищення кваліфікації
й перепідготовки працівників освіти, м. Волгоград;
державний соціально-педагогічний
університет, м. Волгоград

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

У статті узагальнено основні наукові підходи й концепції щодо професійного самовизначення; проаналізовано цільові орієнтири професійного самовизначення, його структурні елементи.

Ключові слова: професійне самовизначення, цільові орієнтири, мотив, спрямованість, часова перспектива.

Д.В. Полежаєв, М.Ю. Тихомиров КАТЕГОРИАЛЬНО-ПОНЯТИЙНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье обобщены основные научные подходы и концепции профессионального самоопределения; проанализированы целевые ориентиры профессионального самоопределения, его структурные элементы.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, целевые ориентиры, мотив, направленность, временная перспектива.

D.V. Polezhaev, M.Ju. Tikhomirov CATEGORIAL AND CONCEPTUAL INTERPRETATION OF THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION PHENOMENON: HISTORIOGRAPHIC ASPECTS

The article deals with main scientific researches and concepts of professional self-determination. It is analyzed objective reference points of professional self-determination, its structural elements.

Keywords: self-determination, objective reference points, motive, directivity, time perspective.

Постановка проблеми. Уведення поняття «цільові орієнтири» до низки термінів, що використовуються для опису професійного самовизначення, вимагає систематизації змісту концепцій і теорій вітчизняних та

зарубіжних психологів, які досліджують проблеми професійного становлення особистості, осмислення питань цільової орієнтації професійного самовизначення особистості у вітчизняних та зарубіжних психологічних концепціях.

Термін «орієнтація» в різних його словоформах часто зустрічається в працях, що присвячені професійному й особистісному самовизначенню. Наприклад, М.Р. Гінзбург наголошує на такій особливості самовизначення, як «орієнтованість у майбутнє» [4]; М.С. Пряжніков – про «професійну орієнтацію» як більш широке поняття, ніж «професійне самовизначення» [16]; Є.О. Клімов – про «самоорієнтацію» учня [8]; С.П. Крягжде – про «практичну професійну орієнтацію» [8] тощо. Розглядаючи проблеми особистості, що самовизначається, інші автори використовують такі поняття «орієнтування», «орієнтація особистості» (А.В. Кір'якова) й власне «орієнтири» (М.С. Пряжніков). Часто використовуються в працях психологів і суміжних спеціалістів, що вивчають проблеми самовизначення молоді, такі терміни як «ціннісні орієнтації» (Н.А. Григор'єва), «цільові орієнтації» (З.А. Сагова). Навіть первинний аналіз дозволяє стверджувати, що термін «орієнтація» стосовно життєвих планів і подій людини означає навмисне фокусування на ймовірному майбутньому.

У словнику В.І. Даля немає тлумачення слова «орієнтир», але наводиться дієслівна форма «невдалого перекладу» французького слова «овосточиться (рус.)» (*orientation* – схід у *перекладі з фр.*) – орієнтуватися. Значення цього слова в аспекті, що нас цікавить – «знайтися, оглядітися ..., ознайомитися, освоїтися з ... становищем та ставленнями». Ця ж думка підкреслюється і в словнику іноземних мов, де вказується на первинне значення слів «орієнтація, орієнтування» як визначення свого перебування у просторі, звертаючись спочатку на схід». Найбільш раннє визначення поняття «орієнтир» наведено в тлумачному словнику Д.М. Ушакова – 1) «вказівник, вказівний пристрій; 2) характерний предмет на місцевості за допомогою якого легко на ній орієнтуватися» [34, 850]. Характерно, що третє (переносне) значення означає «напрямок діяльності, мета, установка, орієнтація».

Отже, значення слова «орієнтир» тісно пов'язане, по-перше, з результатом діяльності стосовно «орієнтування» (як виділений об'єкт), і, по-друге, з інструментальною стороною цієї діяльності («прилад»). У словнику С.І. Ожегова в поняття «орієнтація» акцент зміщується на переносне значення терміну, яке й використовується в цій статті як основне – «спрямованість діяльності в інтересах чого-небудь». Можна зробити висновок, що орієнтири являють собою, окрім названих, також предмет трансляції, тобто передачі їхнього змісту іншій людині.

У словниках синонімів одне із значень слова «орієнтир» – ставити перед кимось певну мету; вказувати комусь напрям подальшої діяльності; націлювати, регулювати тощо. Таким чином, у терміні «цільовий орієнтир» закладений певний зміст майбутньої діяльності людини, в якій проявляється її здібність визначати значимі тенденції розвитку. При цьому виявляється різна співвіднесеність понять «орієнтир» і «ціль» щодо змісту розвитку. Орієнтир стосується ймовірної спрямованості, а ціль – практичної реалізації. Таким чином, спостерігається наступна послідовність дій людини стосовно орієнтації: 1) визначити свою здатність до виконання дій стосовно орієнтування; 2) освоїтися в ситуації, зробити аналіз того, чого не вистачає; 3) виокремити найбільш значимі цілі з усіх можливих; 4) співвіднести виокремлені цілі з власними потребами, спрогнозувати дії стосовно їх досягнення; 5) демонстрація цільових орієнтирів та їх рефлексивна оцінка. Цей алгоритм частково відображається в розвивальній процедурі цільових орієнтирів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Авторське визначення терміна «цільові орієнтири професійного самовизначення» наступне: це конкретні результати (досягнення) діяльності людини на професійному шляху, які є для неї, з одного боку, значимими критеріями для планування (виокремлення) етапів професійного життя й, з іншого боку, вказівниками, індикаторами того чи іншого варіанта професійного розвитку. Зокрема, до цільових орієнтирів професійного самовизначення відносяться: 1) рівень результативності професійної діяльності (А.К. Маркова); 2) досягнення професійного статусу завдяки успішній реалізації конкретних завдань професійної діяльності (Є.О. Клімов); 3) досягнення соціального статусу завдяки успішному виконанню професійної діяльності в цілому (Є.О. Клімов); 4) результати реалізації цілей у різних життєвих сферах завдяки професійній діяльності (Х. Ремшмідт).

Термін «цільові орієнтири» дозволяє уникнути елементів термінологічної плутанини між поняттями «мотив», «мотивація», «цілі», яка спостерігається в дослідженні професійного самовизначення. Наприклад, матеріальне благополуччя розглядається в якості «мотиву», «цінності», «мотивації», «цілі» тощо. У такому випадку власне наукове значення будь-якого з наведеного понять замінюється буденним, широким. Наприклад, у роботі Ю.Ф. Кисляк, що присвячена вивченню мотивації курсантів, зроблено висновок про те, що у багатьох курсантів після першої плавної практики відбувається переоцінка цінностей, яка призводить до розчарування в обраній спеціальності, що в цілому зумовлює зниження внутрішньої мотивації навчання. При цьому емпірична частина роботи містить методики вивчення тільки мотивів і мотивації навчальної діяльності, але не цінностей. Можна стверджувати, що цільовий орієнтир у про-

фесійному самовизначенні відіграє ту ж саму роль, що й «опорна точка» в експериментах К.Левіна, про що, зокрема, писав Л.С.Виготський: «К. Левін робить висновок, що за допомогою своєрідного механізму в експериментах з безглуздою ситуацією людина шукає опорну точку ззовні й через неї визначає власну поведінку» [3, 825].

Зміст поняття «цільовий орієнтир» може розглядатися поряд із такими поняттями як «ціннісні орієнтації», «мотиви», «цілі», «життєві плани», проте воно має суттєві відмінні характеристики. Виокремлення особливостей цього поняття здійснюється у нижченаведеному аналізі психологічної літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із близьких за змістом нашому терміну є поняття «орієнтир», яке вживається в працях науковців, присвячених професійному самовизначенню. Так, О.Ю. Пряжнікова, М.С. Пряжников [16] під орієнтиром розуміють певне соціальне відношення, становище, що реалізується людиною за допомогою конкретної професійної діяльності. Наприклад, людина обирає ніби професію, але насправді вона обирає діяльність, яка дозволяє їй швидше зайняти керівну посаду (і не важливо, що це за професія: людина хоче мати «завидну посаду»). Проте, в даному випадку зміст поняття надано узагальнено й має подібність з поняттям мотиву, а не цільового орієнтира.

Іншим терміном, близьким за змістом «цільовому орієнтиру», є поняття «ціль», яке розуміється як «усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямована дія людини. У концепції О.М. Леонтьєва, яка є теоретичною основою більшості вітчизняних підходів стосовно професійного самовизначення, під ціллю розуміється «предмет дії», «усвідомлений результат діяльності» [10]. Водночас один і той же намір (наприклад, прагнення домогтися успіху) може розглядатися і як «мотив», і як «ціль», адже, з погляду О.М. Леонтьєва, переживання людиною гострого бажання досягнення цілі, яке суб'єктивно вирізняє її як сильний позитивний «вектор поля», ще нічого не свідчить про те, в чому полягає смислотворчий рушійний мотив. Можливо мотивом може бути саме ціль, але це особливий випадок; зазвичай мотив не збігається з ціллю, слідує за нею. Тому його знаходження це спеціальне завдання: завдання усвідомлення мотиву [10].

Отже, стосовно професійного самовизначення термін «ціль» є надто узагальненим і розпливчатым, у дослідженнях професійного самовизначення використовуються вужчі поняття: «віддалені життєві цілі», «найближчі життєві цілі» [5]. Отже, життєві цілі визначаються нами як видове поняття стосовно цільового орієнтира. Термін «цільовий орієнтир професійного самовизначення» містить такий структурний елемент як часова перспектива, яка заключає в собі не тільки факт віддаленості передбачу-

ваного результату діяльності в часі, але й обов'язковість цієї віддаленості, необхідність досягнення конкретного результату у відведений для цього часовий проміжок.

Визначимо відношення між поняттями «цільовий орієнтир професійного самовизначення» й «мотив». Зауважимо, що саме розгляд мотиву як предмета діяльності в цілому є ключовим моментом у контексті теорії діяльності. Генетично вихідним для людської діяльності є незбіг мотивів і цілей. На відміну від цілей, мотиви актуально не усвідомлюються суб'єктом: коли ми виконуємо ті чи інші дії, то в цей момент ми звичайно не зосереджуємося на мотивах, що їх спонукають [10]. Виокремлення мотиву є значною складністю й має цінність у плані ретроспективного аналізу. Ця «ретроспективність» поняття «мотив» слабо поєднується з «націленістю в майбутнє» професійного самовизначення молоді. Якщо термін «цільовий орієнтир» є інструментальним поняттям, то «мотив» є статичною характеристикою. Якщо мотив націлений «у минуле», а мотивацію розглядають як безпосередню діючу тенденцію, то цільовий орієнтир – це категорія, «націлена в майбутнє». Якщо мотив тісно пов'язаний з емоційною сферою, переживанням, то цільовий орієнтир – з когнітивною сферою, раціональним осмисленням, просторовим структуруванням.

Порівняння термінів «цільовий орієнтир» і «ціннісні орієнтації», які розглядаються в якості суб'єктивної форми відображення цінностей, демонструє наявність елементів подібності й відмінності їх змісту. Обидва терміна тісно взаємопов'язані з пізнавальними й вольовими сторонами діяльності; і цільові орієнтири, і ціннісні орієнтації можуть бути критеріями професійного вибору. Проте цільові орієнтири мають виражений аспект часової перспективи; передбачають більш високий ступінь мінливості; спрямовані на досягнення конкретних практичних результатів або цілей; чітко рефлексуються людиною. Ціннісні орієнтації, на противагу цільовим орієнтирам, є певними ідеальними цілями [2], достатньо стійкими утвореннями, що не мають часової розгортки й розпливчасто представлені у свідомості людини.

Поняття «цільові орієнтири професійного самовизначення» співвідносяться з термінами, в яких відображені вікові й психологічні особливості молоді, пов'язані з віковими новоутвореннями юності. Перш за все це стосується часової перспективи [13]. Часова перспектива як поняття має три змістовних аспекти психологічного часу. Перший аспект – це власне часова перспектива, яка характеризується протяжністю, глибиною, насиченістю, ступенем структурування й рівнем реалістичності. Другий аспект – часова установка, тобто більш-менш позитивне чи негативне налаштування суб'єкта стосовно минулого, теперішнього чи майбутнього. Третій аспект – часова орієнтація, яка характеризує поведінку суб'єкта і є домі-

нуючою спрямованістю цієї поведінки на об'єкти і події минулого, теперішнього чи майбутнього [13]. Ці три аспекти можуть бути критеріями для класифікації цільових орієнтирів професійного самовизначення.

Іншим новоутворенням юнацького віку науковці називають життєві плани, при цьому автори не дають чітке визначення цього терміну [9]. Найчастіше він використовується як позначення сукупності цілей, прагнень або ж як якісна характеристика життєвих планів: «... підлітки (і юнаки) називають життєвими планами дуже розпливчасті орієнтири і мрії, які не співвідносяться з їхньої практичною діяльністю. ... у більшості «плани» зводяться до наміру вчитися, займатися в майбутньому цікавою роботою, мати вірних друзів і багато подорожувати... Ці образи майбутнього орієнтовані на результат, а не на способи його досягнення» [6, 340]. У наведеному прикладі є указування на те, що саме цільові орієнтири відображені в свідомості молоді, а не життєві плани. В свою чергу, життєві плани, які розуміються як «проективна часова послідовність досягнення людиною індивідуально обраних життєвих цілей, що формується під впливом суспільства та його інститутів, а також у результаті прояву сукупності особистісних установок і мотивацій індивіда», є достатньо об'ємним теоретичним поняттям, яке важко піддається цілісному емпіричному вивченню.

Окрім вищезгаданих аспектів, термін «цільові орієнтири професійного самовизначення» складається з трьох аспектів: 1) спрямованості (термін *richtungsdispositionen* – «диспозиція спрямованості» В. Штерна) як схильності до певних цілей дій [12, 177]; 2) орієнтації особистості на ті чи інші сторони оточуючого світу, хоча й в узагальненому виді [1].

У вивченні професійного самовизначення на етапі ранньої і пізньої юності поняття «цільові орієнтири професійного самовизначення» вписується в контекст проблеми орієнтації суб'єкта і його діяльності стосовно «визначення себе в професії» [4]. Різні сторони цієї проблеми знаходять своє відображення в наукових доробках вивчення професійного й особистісного самовизначення. У цьому нас переконує аналіз різних підходів Є.С. Романової, О.М. Борисової, Т.В. Кудрявцева, В.Ю. Шегурової, в яких розвиваються ідеї про необхідність орієнтації чи само орієнтації молоді в різних «просторах» професій, смислів, часу (Є.О. Клімов, О.О. Кронік, Д.О. Леонтьєв).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблема орієнтації виступає як 1) власне педагогічна проблема (виховання позитивного ставлення до творчої трудової діяльності як протилежність дармоїдству, крадіжкам); 2) проблема адекватного розподілу й розвитку трудових ресурсів (професійна підготовка, визначення професійної готовності й придатності, вияв здібностей та інтересів, що можна розуміти як «орієн-

туватися»); 3) проблема особистості в контексті виховного розвитку (пошук власного варіанта життєвого шляху, постановка «цільових орієнтирів»); 4) комплексна проблема трудової професійної орієнтації, яка поєднує соціально-культурну орієнтацію й психолого-педагогічну підтримку (сприяння, співучасть, допомога) молоді (апробація виробленої системи орієнтирів, її демонстрація іншим).

Розгляд цільової орієнтації професійного самовизначення як проблеми передбачає виокремлення її рішення; змісту діяльності вихователя як транслятора цільових орієнтирів; ключового механізму цільової орієнтації. Розгляд указаних сторін тісно пов'язаний з ключовими положеннями авторів стосовно спрямованості діяльності вихователя на одноосібний вплив шляхом мотивування, оцінки, до його орієнтації на спільну діяльність (супровід, взаємодія).

Цільові орієнтири професійного самовизначення – це конкретні результати професійного шляху людини, які виступають для неї, з одного боку, значимими критеріями для планування етапів професійного життя, з іншого боку, варіантом професійного й особистісного розвитку. Введення цього поняття дозволяє уточнити зміст термінів, що використовуються в описі професійного самовизначення: мотиви, цілі, спрямованість, ціннісні орієнтації. Основне призначення цільових орієнтирів – структурування всієї картини професійного шляху, де відображаються варіанти майбутнього розвитку. Основні підходи, в рамках яких розглядається проблема цільової орієнтації професійного самовизначення, спираються на відповідну педагогічну стратегію надання психолого-педагогічної допомоги, підтримки, сприяння молоді. Первинне дослідження показує необхідність використання гнучкої стратегії роботи, яка дозволяє працювати з неоднорідною аудиторією, яка має різні типи цільових орієнтирів. Саме спонтанна робота з аудиторією дозволяє нам створити умови для цільової орієнтації молоді.

Література

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов, учителей / Адлер А.; пер. с англ. — М.: Изд-во Инст-та психотерапии, 2002. — 214 с.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания: [учеб. пособ. для студентов высших учеб. заведений] / Г.М.Андреева. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
3. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. — М.: Изд-во ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. — 1008 с.
4. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р.Гинзбург // Вопросы психологии. — 1994. — № 3. — С. 43-52.

5. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодёжи / Е.И. Головаха. — К.: Наукова думка, 1988. — 144 с.

6. Кон И.С. Открытия «Я» / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1978. — 145 с.

7. Кроник А.А. Каузометрия. Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А.А. Кроник, Р.А. Ахмеров. — М.: Смысл, 2003. — 284 с.

8. Крягжде С.П. Управление формированием профессиональных интересов / С.П. Крягжде // Вопросы психологии. — 1985. — № 3. — С. 23-30.

9. Кузнецов М.А. Професійне становлення особистості як суб'єкта діяльності: результати теоретичного дослідження / М.А. Кузнецов, Н.В. Підбуцька // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. — Вип. 25. — С. 75-80.

10. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции / А.Н. Леонтьев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. — 40 с.

11. Леонтьев Д.А. Методика предельных смыслов / Д.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 32 с.

12. Лишин О.В. Понятие «направленность личности» в отечественной и мировой психологии / О.В. Лишин // Мир психологии. — 2008. — № 2. — С. 175-185.

13. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего [под ред. Д.А. Леонтьева] / Нюттен Ж.; пер. с англ. — М.: Смысл, 2004. — 608 с.

14. Полежаев Д.В. Национальное сознание: ментальное осмысление феномена / Д.В. Полежаев // Философия социальных коммуникаций. — 2011. — № 1(14). — С. 52-57.

15. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. — М.: Ин-т практ. психологии, 1996. — 256 с.

16. Пряжникова Е.Ю. Профорентация / Е.Ю. Пряжникова, Н.С. Пряжников. — М.: Академия, 2013. — 496 с.

17. Тихомиров М.Ю. Целевые ориентиры профессионального самоопределения личности: методологические основания / М.Ю. Тихомиров, Д.В. Полежаев // Историко-педагогічні студії: науковий часопис. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. — Вип. 8. — С. 270-274.